

---

Vladimir  
GEIGER

Hrvatski institut za povijest  
Zagreb

NIJEMCI U HRVATSKOJ  
(OD SREDNJEGA VIJEKA  
DO NAŠIH DANA)



Tragovi rane prisutnosti Germana i njima srodnih naroda na hrvatskim su prostorima opstali samo u krhotinama. Germanska, odnosno njemačka, prisutnost u Istočnoj i Jugoistočnoj Europi, od kasne antike, preko srednjega vijeka do najnovijeg doba, redovito je uvjetovana migracijskim kretanjima viška stanovništva u matičnim zemljama i ponajprije gospodarskim razlozima. Znatnije skupine i važnija naselja stanovništva njemačkoga podrijetla zabilježeni su u Istočnoj i Jugoistočnoj Europi (Galicija, Bukovina, Transilvanija) u 13. i 14. stoljeću. Na južnoslavenskim prostorima najstarija značajnija njemačka naselja potječu iz 14. stoljeća u Kočevju, a bilo je i manjih skupina Nijemaca, trgovaca i obrtnika po gradovima te uz srednjovjekovne rudnike (gotovo isključivo Sasi) (Schreckeis, 1983., 7; Eberl i sur., 1987., 11-14, 23-33, 65; Oberkersch, 1989., 8-12; Geiger, 1991., 320; Senz, 1993., 21-28; Geiger, 1997., 10; Scherer i Straka, 1999., 9-18). U to vrijeme doseljavaju se i prvi Nijemci u hrvatske krajeve. Najstarije njemačke skupine u Hrvatskoj spominju se od početka 13. stoljeća u gradovima i trgovištima (Varaždin, Zagreb, Samobor, Petrinja, Križevci, Koprivnica, Virovitica, Vukovar itd.). Ti stranci, poglavito Nijemci, obično zvani hospites (gosti), bili su pretežito obrtnici i trgovci. Pravo podrijetlo tih njemačkih naseljenika ne može se uvijek ustanoviti. Njemački doseljenici obično dolaze s pridjevkom Teutonicus, Alemanus ili imenom njemačkoga ili austrijskoga grada iz kojeg potječu, a često i pod imenom Sasa, no sigurno ih je bilo i iz drugih njemačkih krajeva. Iako udio njemačkih doseljenika u gradskim naseljima srednjovjekovne Slavonije nije bio tolik kao u susjednoj Ugarskoj, gdje su Nijemci činili većinu gradskoga stanovništva, njihov je utjecaj i u urbanim sjevernohrvatskim središtima bio značajan. O broju njemačkih doseljenika na hrvatske prostore u kasnom srednjem vijeku ne zna se mnogo, već jedino da su bili ograničeni na gradove, trgovišta i rudnike (Lakatoš, 1914., 24; Eberl i sur., 1987., 27-29, 65, Oberkersch, 1989., 10-11;

Geiger, 1991., 321; Kanižaj, 1994., 53; Sundhaussen, 1995., 296; Scherer i Straka, 1999., 13; Karbić, 2001., 11). Važniji su njemački kolonizacijski valovi u 18. i 19. stoljeću na područjima Istočne Europe (Rusija, Galicija, Besarabija, Ukrajina) i Jugoistočne Europe (Banat, Bačka, Baranja, Slavonija, Srijem).

\*

Ubrzo nakon protjerivanja Osmanlija iz Panonije naseljavaju se Nijemci na tim prostorima. Njemačko naseljavanje Istočne i Jugoistočne Europe, motivirano u prvom redu gospodarskim razlozima, odigralo se u vrijeme kolonizacije na europskom kontinentu, kada se preseljavaju, dakako, i drugi narodi.

Udio časnika i vojnika s njemačkoga i austrijskoga prostora u hrvatskoj vojnoj povijesti velik je i značajan. Nijemci su naseljavali Vojnu krajinu (Granicu) od njezina nastanka u 16. stoljeću prije svega kao vojnici. Ondje su činili sve vrijeme postojanja vojnokrajiškoga sustava svojevrsnu društvenu elitu. Profesionalni vojnici okupljeni ponajprije iz austrijskih i njemačkih pokrajina, a zatim i ostalih zapadnoeuropskih zemalja, dolaze u hrvatsku i slavonsku Vojnu krajinu. Uz njih, u pravilu, dolaze i članovi obitelji i bliži rođaci. Uz vojsku tada dolaze i obrtnici, upravni činovnici i drugo potrebno osoblje. Budući da ostaju godinama kao stalna vojna posada, postupno se privikavaju na nov način života. Postaju i sve nepokretljiviji, poglavito oni koji su u sastavu vojne komore obavljali obrtničke i slične poslove ili im je rok službe istjecao. Oni koji napuštaju vojsku (isluženi i otpušteni vojnici) svoju budućnost ostvaruju u građanskim zanimanjima, postaju obrtnici, posjednici i poljoprivrednici i tako ostaju trajno naseljeni. Na područje Vojne krajine, poglavito u vrijeme cara Josipa II., doseljavaju se Nijemci zemljoradnici i naseljavaju postojeća ili osnivaju nova sela. Ti njemački doseljenici, ali i drugi doseljenici u Vojnu krajinu, dobivaju i određene povlastice (Lakatoš, 1914., 25; Mažuran, 1965., 27; Oberkersch, 1989., 15; Senz, 1993., 89-90; Buczynski, 1994., 25-42; Sundhaussen, 1995., 301-302; Scherer i Straka, 1999., 22).

Nasuprot legendama i mitovima, kolonizacija je ne samo za ljude nego i za državu bila težak, skup i mukotrpan projekt. U 18. i na početku 19. stoljeća Nijemce i ostale strance naseljavali su u Hrvatsku, u prvom redu Slavoniju i Srijem, gotovo isključivo feudalci na svoje posjede (primjerice: Eltz, Janković, Jovanović, Pejačević, Prandau) (Oberkersch, 1989., 14-18; Sundhaussen, 1995., 303-304). U vrijeme carice Marije Terezije i cara Josipa II. Nijemci, uglav-

nom obrtnici, ali i trgovci, naseljavaju se u hrvatske gradove i trgovišta, a u manjem broju kao zemljoradnici po selima. Ugarska dvorska komora ustanovila je 1784. točne uvjete glede naseljavanja – i državnog i privatnog. Kada je u drugoj polovici 18. stoljeća car Josip II. počeo naseljavati Nijemce u Ugarskoj (Banatu i Bačkoj), počinje njihovo naseljavanje i u Slavoniji i Srijemu, ali i u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Preseljavanjem Nijemaca jednim dijelom iz ranije koloniziranih područja Bačke i Banata, ali i doseljavanjem iz južnonjemačkih pokrajina, nastaju potkraj 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća u Slavoniji i Srijemu nova njemačka naselja. Za napoleonskih ratova doseljavanje je iz njemačkih zemalja zamrlo i nije bilo značajnijih preseljavanja. Kolonizacija Nijemaca na jugoistok Europe dobiva jači intenzitet nakon Bečkog mira 1810. godine, mahom iz opustošenih krajeva južne Njemačke. Nijemci se doseljavaju u gradove i trgovišta te vojna središta (utvrde), a dolaze znatnim brojem i u već postojeća pretežito hrvatska sela, ali osnivaju i nova kolonistička naselja (Lakatoš, 1914., 24-25; Jankulov, 1961., 68, 73; Eberl i sur., 1987., 82-83, 92-93; Oberkersch, 1989., 12-15; Geiger, 1991., 322-323; Sundhassen, 1995., 296-308; Scherer i Straka, 1999., 21-22). Edikt o vjerskoj toleranciji cara Josipa II. iz 1781. intenzivira nakratko kolonizaciju hrvatskih zemalja, poglavito Slavonije i Srijema. Vojna krajina je upravo favorizirala protestante. Razvoju njemačkih naselja u Hrvatskoj smetao je donekle nesiguran položaj protestanata. To je, međutim, potrajalo samo kratko, jer je Protestantskim patentom iz 1859. protegnuta sloboda vjeroispovijedi i na Hrvatsku i na Slavoniju, pa je protestantima bilo omogućeno podizanje vjerskih općina (Lakatoš, 1914., 25; Oberkersch, 1989., 29; Geiger, 1991., 322-333). Znatnije naseljavanje Nijemaca u Hrvatsku nastupit će od potkraj 18., odnosno od početka 19. stoljeća.

Glavnina njemačkih doseljenika došla je u Hrvatsku, pretežno u Slavoniju i Srijem, tek u drugoj polovici 19. stoljeća, ne više iz njemačkih zemalja, nego uglavnom iz prije koloniziranih područja Banata, Bačke i Baranje. Iseljavanje Nijemaca iz tih područja u Slavoniju i Srijem ubrzalo je i to što njemačko običajno pravo nije dopuštalo (uobičajvalo) realnu podjelu posjeda (imanja). Preseljavanjem Nijemaca, napose iz Bačke, pretežno zemljoradničkoga i seoskoga stanovništva, nastaju u to doba u Slavoniji i Srijemu nova njemačka naselja.

Od 1880. do 1900. zamjetan je rast broja stanovnika, osobito u onim mjestima istočne Hrvatske u koja su se pretežito useljavali Nijemci i drugi stranci. Do kraja 19. stoljeća nastavili su se useljenički valovi njemačkog, ma-

đarskog, slovačkog, djelomice i drugoga stranog stanovništva, uz istodobno stalno smanjenje rasta Hrvata. Zbog toga su se promijenili udjeli pojedinih naroda / etničkih skupina u ukupnom stanovništvu istočne Hrvatske (Lakatoš, 1914., 27-30; Oberkersch, 1989., 481-506; Sundhausen, 1995., 313-314; Živić, 1995., 18-19). To razdoblje njemačke kolonizacije u Hrvatsku u znatnoj je mjeri i odredilo etnički, gospodarski, kulturni i politički život i odnose, osobito u Slavoniji i Srijemu, u nadolazećim vremenima.

U Hrvatskoj je najviše njemačkih naselja bilo u sjeveroistočnom području, u Slavoniji, Baranji i Srijemu. Nijemci su bili najzastupljeniji u gradovima (trgovištima) i(li) okruzima: Osijek, Beli Manastir, Đakovo, Vinkovci, Vukovar, Županja, Požega, Slavonski Brod, Našice, Donji Miholjac, Podravska Slatina, Virovitica, Daruvar, Pakrac, Nova Gradiška, Novska, Kutina, Garešnica, Grubišno Polje, Bjelovar. Najbrojniji su bili u istočnoj Slavoniji i zapadnom Srijemu, a manje ih je bilo u posavskoj Slavoniji, zapadnoj Slavoniji i sjeverozapadnoj Hrvatskoj. U Hrvatskoj je veća skupina Nijemaca živjela još samo u Zagrebu. Manji broj Nijemaca, uglavnom obrtnika i činovnika, živio je i u Dalmaciji i Istri, u austrougarskom razdoblju, pretežno po gradovima.

Njemački doseljenici u Slavoniji i Srijemu često su bili podrijetlom iz istoga sela (to je slučaj kod doseljenih bačkih Nijemaca) te su osnivali tzv. Tochterkolonien, odnosno iskazivali tendenciju okupljanja / naseljavanja prema zavičajnoj osnovi. Na području Bačke, Baranje i Banata kolonisti su se u 18. stoljeću uglavnom nastanjivali u odvojena, nacionalno homogena naselja. Prvi su njihovi potomci, dok je još bilo relativno dovoljno slobodne zemlje, osnivali tzv. sekundarna kolonistička naselja, koja su u etničkom pogledu isto tako bila homogena. Poglavitito u Slavoniji i Srijemu, koji su pretežito naseljavani u drugoj polovici 19. stoljeća iz susjednih prije koloniziranih područja, a i iz njemačkih zemalja, mnogo su češća etnički mješovita sela (Schreckeis, 1983., 7; Oberkersch, 1989., 17-18; Geiger, 1991., 322; Sundhausen, 1995., 309-310; Crkvenčić, 2000., 33).

Njemački doseljenici, prispjeli iz raznih njemačkih zemalja, nisu imali izgrađene narodne i političke svijesti ni svijesti o zajedničkoj pripadnosti. Najviše ih je ujedinjivalo jezično i kulturno (kod protestanata i vjersko) razlikovanje od naroda s kojim su živjeli u susjedstvu. Hrvatski Nijemci nastanjeni nekompaktno, prepušteni sami sebi, baveći se većinom zemljoradnjom i obrtima, zasnivaju poseban, izrazito individualistički, način života, pri čemu osjećaj međusobne solidarnosti rijetko prelazi granice sela ili naselja.

Činjenica je da se osjećaj nacionalne svijesti u Nijemaca europskoga jugoistoka razvijao sporije nego u ostalih naroda / etničkih skupina s kojima su živjeli (Geiger, 1991., 322; Geiger, 1997., 11, 13). U pravilu, po selima je pohrvaćivanje Nijemaca bilo rjeđe i sporije. Pohrvaćeni su i izgubili svijest o svojem njemačkom podrijetlu, ponajprije malobrojni Nijemci doseljeni u sela u prvoj polovici 19. stoljeća i ranije te oni koji su bili izvan veće skupine sunarodnjaka. Nijemci doseljeni u vrijeme skupnih useljavanja u sela u drugoj polovici 19. stoljeća i poslije gotovo su bez iznimke sačuvali svoju nacionalnu (etničku) svijest. Primjetno je relativno brzo pohrvaćenje njemačkih doseljenika u sela zapadnoga Srijema i zapadne Slavonije. Pogotovo je ubrzano pohrvaćenje njemačkih doseljenika u Slavoniji još potkraj 19. i početkom 20. stoljeća (Schreckeis, 1983., 10; Scherer i Straka, 1999., 33). Među njemačkim doseljenicima u našim krajevima bilo je i mnogo onih koji su slijedom generacija prigrlili nov životni prostor kao svoj jedini zavičaj, prihvatili narod u kojem su se našli i njihov jezik. Potkraj 19. stoljeća dragovoljna kroatizacija i postupna asimilacija njemačkoga stanovništva bila je vrlo raširena, pogotovo u gradovima. Pohrvaćivanje njemačkih doseljenika ne treba, naravno, apsolutizirati, ali ga treba prihvatiti kao jednako nepobitnu činjenicu kakva je bila i germanizacija (Obad, 6, 13-15; Geiger, 1991., 323-324).

Nakon Austro-ugarske nagodbe 1867. godine, njemačka je etnička skupina / zajednica, kao uostalom i sve ostale u ugarskoj polovici Monarhije, pod udarom mađarskoga nacionalizma. I u Hrvatskoj, koja je krajnjim naporima branila svoj - uz velike poteškoće sačuvan - državnopravni status, njemačka je etnička skupina / zajednica u drugoj polovici 19. stoljeća bila izvrgnuta pritisku nacionalizma. Ipak, o prisilnoj se asimilaciji, poput one u Mađarskoj, ne može govoriti. Naprotiv, značajan je udio Nijemaca u svekolikom razvitku zemlje. Zanimljivo je da su se njemački doseljenici aktivirali u politici i bili pritom prilično utjecajni u političkim strankama u mladoj parlamentarnoj demokraciji Slavonije i Hrvatske znatno prije nego što su se uspjeli politički organizirati radi očuvanja i zaštite svojega etničkog interesa. Izbijanje Prvoga svjetskog rata prekinulo je to zakašnjelo organiziranje njemačke etničke skupine u Hrvatskoj i njegov ishod vratilo na početak pitanja položaja te manjine u novim državama (Oberkersch, 1989., 100; Geiger, 1991., 324; Geiger, 1997., 15-16).

Prve točnije podatke o broju Nijemaca u Hrvatskoj iznio je 1840. Alexius von Fényes, koji je po starim crkvenim shematizmima sastavio približnu statistiku naroda na području zemalja krune sv. Stjepana. Po njemu je broj Nijema-

ca u hrvatskim zemljama tada iznosio oko 13.000 (0,8%). Popis stanovništva iz 1857. iskazuje za Hrvatsku i Hrvatsko-slavonsku krajinu oko 29.000 (1,75%) Nijemaca. Slijedi razdoblje znatnoga povećanja broja Nijemaca u Hrvatskoj. Od sredine 19. stoljeća slijedi razdoblje njemačke kolonizacije hrvatskih zemalja, osobito Slavonije i Srijema. Za četvrt stoljeća broj Nijemaca se u Hrvatskoj gotovo utrostručio, a za pola stoljeća učetverostručio (Lakatoš, 1914., 27; Eberl i sur., 1987., 143, 155; Oberkersch, 1989., 483-506; Geiger, 1991., 329). Popis stanovništva iz 1880. bilježi u Hrvatskoj oko 96.000 (3,85%) Nijemaca. Popis iz 1890. bilježi u Hrvatskoj oko 109.000 (3,81%), popis iz 1900. oko 116.000 (3,7%) i popis iz 1910. oko 120.000 (3,45%) (Gelo i sur., 1998., I, 1). Kolonizacija Nijemaca u Hrvatsku, poglavito Slavoniju i Srijem, vrhunac je dostigla oko 1900. Potkraj 19. stoljeća doseljavanje Nijemaca jenjava, ali i dalje traje. Početkom 20. stoljeća broj Nijemaca u Hrvatskoj stabilizira se na stanju koje se održalo do kraja Drugoga svjetskog rata. Da bismo dobili točniji (službeni) broj Nijemaca u Hrvatskoj prema svim popisima stanovništva do 1931., treba oduzeti nekoliko tisuća Židova, koji su se u rezultatima popisa razlikovali po vjerskom određenju.

\*

Raspadom Austro-Ugarske Monarhije pripadnici njemačke etničke skupine u Jugoistočnoj Europi i u novonastaloj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca našli su se u novom položaju nacionalne manjine. Mirovne odredbe novonastalim su državama nametnule obvezu zaštite prava manjina, ali to je za oko dva milijuna Nijemaca europskoga jugoistoka bila slaba utjeha (Biber, 1966., 29-32; Geiger, 1991., 325; Geiger, 1997., 16; Geiger, 2000., 429). Od početka nova je Kraljevina SHS, kasnije Jugoslavija, pokazala pravu narav svoje politike prema manjinama. Nijemci su bili izloženi pritisku novih vlasti, što je dovelo do iseljavanja. Najveći pad zabilježen je na području Bosne i Hercegovine, a osobito u Sloveniji. Ta su područja potpadala neposredno pod austrijsku državnu upravu, pa su se oni čiji je boravak bio vezan uz postojanje austrijskih državnih tijela iselili. U međuratnom razdoblju naglo će pasti stopa rasta njemačkoga stanovništva u Kraljevini SHS / Jugoslaviji. Osim toga, računa se da je od kraja 19. stoljeća u prekomorske zemlje otišao znatan broj Nijemaca europskoga jugoistoka. Prema nekim navodima, više od 20.000 hrvatskih Nijemaca iselilo se u obje Amerike još prije raspada Austro-Ugarske Monarhije (Biber, 1966., 19-20, 31; Schreckeis, 1983., 10; Geiger, 1991., 325; Geiger, 1997., 16; Geiger, 2000., 429-430).



Djelatnost Kulturbunda ("Schwäbisch - Deutschen Kulturbund" / "Švapsko - njemački kulturni savez"), 1920. osnovanog udruženja za očuvanje i širenje njemačke kulture, u Kraljevini SHS / Jugoslaviji, gdje je njemačka manjina bila u procesu nacionalne asimilacije s većinskim stanovništvom (primjerice u Slavoniji s Hrvatima), imala je kulturni, a pojavom nacizma sve više i politički zadatak okupljanja Nijemaca i spašavanja njemačke manjine od odnarođivanja. Kulturbund je u svojem programu predviđao djelatnost na očuvanju i razvitku nacionalnog identiteta, kao što su osnivanje knjižnica, ustanova za narodno obrazovanje, organiziranje predavanja i kulturnih priredaba, obrazovanje nastavnika i svećenika za rad s njemačkom manjinom, zatim unapređenje socijalne sigurnosti i ustanova koje će pomoći gospodarskom napretku skupine. U očuvanju i širenju identiteta njemačke etničke zajednice, Kulturbund, pogotovo u mjestima s većim brojem Nijemaca, osniva mjesne saveze. Tridesetih godina Kulturbund je postao djelatniji na otvaranju njemačkih škola, osobito u selima i gradovima gdje je njemačko stanovništvo bilo brojnije, a škola nije bilo. Tada je zbog jugoslavenskoga gospodarskog interesa za dobre odnose s njemačkom državom otvoren prostor za ubrzanu obnovu manjinskoga školstva njemačke skupine, što je zasigurno pogodovalo sprečavanju - ili pak usporavanju - odnarođivanja jugoslavenskih Nijemaca. U selima i gradovima osnivaju se njemačke čitaonice (Biber, 1966., 32, 38-41; Rasimus, 1989., 185-198; Oberkersch, 1989., 282-291; Geiger, 1991., 325; Sundhaussen, 1995., 329-335; Geiger, 1997., 16-17; Geiger, 2000., 432-434).

Znatne i dalekosežne promjene nastaju s pojavom Obnoviteljskoga pokreta (Erneuerungsbewegung), radikalnog usmjerenja među jugoslavenskim Nijemcima, koje sredinom tridesetih godina počinje oponašati svoje uzore iz Trećeg Reicha. KWVD ("Kultur - und Wohlfahrtsvereinigung der Deutschen" / "Kulturno i dobrotvorno udruženje Nijemaca"), udruženje koje 1936. u Osijeku osniva istaknuti slavonski obnovitelj Branimir Altgayer, brzo se razvija (Biber, 1966., 45-50, 67-69; Rasimus, 1989., 499-504; Oberkersch, 1989., 291-296; Geiger, 2000., 436-437). To tada, uz ostalo, znatno pridonosi nacionalnom buđenju slavonskih i hrvatskih Nijemaca.

Djelatnost Kulturbunda i KWVD-a u Hrvatskoj i Slavoniji, gdje je njemačka manjina bila u procesu nacionalne asimilacije s većinskim hrvatskim stanovništvom, imala je kulturni, a pojavom nacionalsocijalizma sve više i politički zadatak okupljanja Nijemaca i spašavanja njemačke manjine od denacionalizacije. Ne može se, međutim, poreći izra-

van utjecaj institucija za unapređivanje položaja narodnosti u inozemstvu, kojih je u to vrijeme u Trećem Reichu bilo nekoliko. Hrvatsko se katoličko svećenstvo protivilo nastojanjima Kulturbunda da za nijemstvo pridobije potomke njemačkih doseljenika, koji su se već davno pohrvatali i slabo su – ili uopće nisu – govorili njemački (Biber, 1966., 195.; Geiger, 2000., 434, 438, 441). Mnogi Nijemci u to vrijeme napuštaju Hrvatsku seljačku stranku, čije su bili pristaše, i prilaze Kulturbundu. Kulturbund je 1939. i dalje sve agresivniji u djelatnosti i pronacističkoj promidžbi među njemačkim stanovništvom. To je i početak znatnijih političkih razilaženja domaćih Nijemaca i Hrvata (Geiger, 2000., 441-442).

Prema popisima stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji, 1921. i 1931., njemački je kao materinski jezik rabilo oko pola milijuna osoba, ili oko 4% svih stanovnika. Bilo je to otprilike za 10% Nijemaca manje nego na istom području početkom 20. stoljeća (Biber, 1966., 15-23, 303-312; Rasimus, 1989., 579-596; Oberkersch, 495-498; Geiger, 1991., 329; Sundhaussen, 1995., 325, 329; Geiger, 1997., 20-22; Geiger, 2000., 430-431). Postoje, međutim, mišljenja da rezultati popisa iz 1921. i 1931. nisu realni za procjenu stvarnoga broja Folksdojčera, jer se dio njih iz raznih razloga, posebice gospodarskih i političkih, denacionalizirao u Slovence, Hrvate, Mađare, Srbe i druge. Dio se njih do početka Drugoga svjetskog rata opet očitovao kao Nijemci, što se vezuje uz djelovanje Kulturbunda, ali i krupnih promjena na domaćem i međunarodnom političkom planu. Predstavnici njemačke narodnosne manjine rezultate tih popisa nisu priznavali. Neki njemački autori eksplicitni su u tvrdnji da je uoči rata u Jugoslaviji bilo 600.000, pa čak i 700 do 750.000 Folksdojčera (Oberkersch, 1989., 496-497; Scherer i Straka, 1999., 31-32; Sundhaussen, 1995., 325; Geiger, 1997., 22; Geiger, 2000., 431).

\*

Nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske u travnju 1941. njemačka manjina u Hrvatskoj našla se u potpuno promijenjenim okolnostima. Pripadnicima Njemačke narodne skupine u NDH priznata su sva prava i zajamčena potpuna ravnopravnost s hrvatskim narodom. Dobili su mogućnost da svuda i uvijek mogu javno iskazivati svoje nacionalne i ideološko-političke osjećaje te da za svoj rad mogu osnivati političke, gospodarske, kulturne, zdravstvene, socijalne, športske i druge udruge (Oberkersch, 1989., 367-461).

Različiti su pokazatelji i procjene o broju Nijemaca u NDH. Najčešće se navode brojke od oko 150.000 do

170.000, a prema nekima i do 200.000 (Schreckeis, 1983, 12; Oberkersch, 1989., 497; Scherer i Straka, 1999., 50). Naime, mnogi već znatno ranije pohrvaćeni Nijemci ponovo se iskazuju kao Nijemci. Najslikovitiji primjer vraćanja nijemstvu jest slučaj sela Rude kraj Samobora. Iako pohrvaćeni već tijekom 19. stoljeća, nakon uspostave NDH ponovo se u većini iskazuju kao Nijemci i pristupaju Njemačkoj narodnoj skupini (Scherer i Straka, 1999., 33). Zapravo je teško sa sigurnošću procijeniti stvaran broj Nijemaca u NDH.

Zbog ugroženosti i nesigurnosti njemačkih naselja i stanovništva u NDH od partizanskoga pokreta, gotovo od početka rata dolazi do njihova preseljavanja i iseljavanja. Prvo preseljenje njemačkoga stanovništva u NDH bilo je potkraj 1941. i početkom 1942. iz najugroženijih naselja u Potkozariju, Lici, Kordunu, Banovini i sjeverozapadnoj Bosni, najprije na sigurnije područje zapadne Slavonije, a zatim početkom 1942. u Srijem. Početkom 1942. dolazi do prvih iseljavanja Nijemaca iz zapadne i srednje Slavonije. Potkraj 1942. dolazi do iseljavanja pretežito u Treći Reich, odnosno Poljsku, većine (oko 18.000) od oko 20.000 bosanskih Nijemaca, koji su bili najugroženiji djelovanjima partizanskoga pokreta. Razvoj partizanskoga pokreta u Slavoniji 1943. uzrokuje iseljavanje (manji dio) u Treći Reich ili preseljavanje (veći dio) na druga manje ugrožena područja, uglavnom istočne Slavonije i Srijema, njemačkoga stanovništva najugroženijih naselja, napose iz zapadne i središnje Slavonije. Ove mjere zamišljene su s njemačke strane samo kao privremena evakuacija njemačkoga stanovništva iz najugroženijih područja, a ne kao trajno preseljavanje ili iseljavanje. Zbog sve većih žrtava među pripadnicima Njemačke narodne skupine uslijed širenja partizanskoga pokreta i nezaštićenosti njemačkih naselja, do potkraj travnja 1944. iz zapadne i srednje Slavonije preseljeno je u Srijem i u istočnu Slavoniju oko 25.000 Nijemaca. Konačna evakuacija pripadnika Njemačke narodne skupine iz NDH počela je sredinom rujna, odnosno početkom listopada 1944., najprije iseljavanjem iz Srijema, a zatim i iz Slavonije. Prema podacima vodstva Njemačke narodne skupine, potkraj 1944., odnosno izvješća Veleposlanstva Trećeg Reicha u Zagrebu Ministarstvu vanjskih poslova Trećeg Reicha, početkom 1945. evakuirano je oko 110.000 pripadnika Njemačke narodne skupine iz NDH. (Schieder i sur., 1961., 83E-85E; Krnić 1966., 77-78, 80-84; Miletić 1975., 15-16, 18-21; Milošević 1981., 191-192, 207, 212, 216; Lukač 1987., 729-730; Oberkersch 1989., 387, 388, 392, 393, 424, 425-429, 440; Beer i sur., 1991., 813-829; Sundhaussen, 1995., 343; Geiger 2002., 17-21,24).

Potkraj Drugoga svjetskog rata većina hrvatskih Nijemaca, uslijed ratnih događanja, izbjegla je ili je prognana iz svojih domova, pretežno u Austriju i Njemačku, ali i na područje Čehoslovačke, Poljske, Mađarske i Italije, gdje su i dočekali završetak rata.

Ravnopravnost i manjinska prava, na osnovi odluka Drugoga zasjedanja AVNOJ-a od 29. studenoga 1943., zajamčena su i njemačkoj manjini. Partizanski pokret u Slavoniji o tome je u proljeće 1944. njemačkoj manjini uputio i proglas na njemačkome jeziku. Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske na Trećem zasjedanju početkom svibnja 1944. zajamčilo je nacionalnim manjinama u Hrvatskoj sva prava na nacionalni život, jednakost i ravnopravnost pred zakonom. Unatoč svemu, potkraj 1944. i početkom 1945. partizanski pokret i novouspostavljene vlasti počinju protjerivati preostale Nijemce iz Jugoslavije i iz Hrvatske. Tome je pridonijela i odluka Predsjedništva AVNOJ-a od 21. studenoga 1944., koja je pripadnike njemačke manjine proglasila kolektivnim krivcima (Geiger, 2002., 11, 25, 27).

\*

Malobrojni Nijemci preostali u Jugoslaviji i Hrvatskoj internirani su u sabirne i radne logore. Na svim je područjima nakon uspostave nove vlasti uslijedio val uhićenja i likvidacija. Pri tome na udaru nisu bili samo Nijemci nego i potencijalni politički protivnici iz svih nacionalnih skupina. Od kraja 1944. do početka 1948. otvoreno je sedamdesetak logora za preostale pripadnike njemačke manjine u Jugoslaviji. Najveći logori za pripadnike njemačke manjine na području Hrvatske bili su 1945./46. Valpovo, Josipovac, Velika Pisanica, Krndija, Podunavlje i Tenje (Wildmann, G. i sur., 1998., 219-228; Wildmann, G. i sur., 2003., 121-127). Jedan dio hrvatskih Nijemaca odmah je protjerran u Austriju. Preostalih najmanje oko 10.000, pretežito slavonskih Nijemaca, nakon zatvaranja jugoslavenskih granica i prestanka primanja prognanika iz Jugoslavije u ljeto 1945., internirano je u logore.

Nova jugoslavenska komunistička vlast donijela je i konačnu odluku o iseljenju, odnosno protjerivanju svih Nijemaca iz Jugoslavije u Njemačku. To je najjednostavnije, uz konfiskaciju njemačke imovine, otvaralo mogućnost radikalne promjene vlasničkih odnosa i etničke slike. O tome je, iznoseći detaljne upute, "Zemaljska komisija za repatriaciju Nijemaca" pri Ministarstvu unutrašnjih poslova Federalne Države Hrvatske, Zagreb, izvijestila 7. srpnja 1945. oblasne i okružne Narodne odbore (Geiger, 2002., 32; Geiger, 2003., 525). Štoviše, jugoslavenske su vlasti zau-

zele stav i donijele 22. svibnja 1945. odluku o zabrani povratka izbjeglih i prognanih Nijemaca iz Jugoslavije. I mnogobrojnim hrvatskim Nijemcima, izbjeglim ili protjeranim potkraj rata iz zavičaja, spriječen je nakon rata povratak u Jugoslaviju. Zaustavljani su na austrijsko-jugoslavenskoj i mađarsko-jugoslavenskoj granici i povratak im je bio onemogućen. Uslijedio je povratak u izbjegličke logore u Austriji i Njemačkoj. Oni Nijemci koji su, ipak, uspjeli doći u zavičaj u Jugoslaviji i u Hrvatskoj ubrzo su završili u logorima (Oberkersch, 1989., 465; Beer i sur., 1991., 744, 765-767, 795; Kamberović, 2000., 58; Geiger, 2003., 521-522). Većina ih se nakon puštanja iz logora i otvaranja granica iselila pedesetih i početkom šezdesetih godina 20. stoljeća u Austriju i Njemačku.

Kako se na Potsdamskoj konferenciji pitanje jugoslavenskih Nijemaca nije spominjalo, FNR Jugoslavija je u siječnju 1946. zahtijevala od Savezničkog Kontrolnog vijeća za Njemačku, koje je prethodno prihvatilo nacrt o naseljavanju Folksdojčera u Njemačku, da dopusti preseljavanje u Njemačku i preostalih oko 110.000 Nijemaca iz Jugoslavije (Schieder i sur., 1961., 99E; Nećak, 1996., 566; Geiger, 2003., 532). U kolovozu 1947. i Vlada Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika odbacila je prijedlog Jugoslavije iz srpnja 1946. da se preostalih 110.000 jugoslavenskih Folksdojčera iseli u sovjetsku okupacijsku zonu Njemačke (Geiger, 2003., 533). Jugoslavenske su vlasti nakon svega obustavile, odnosno odgodile, iseljavanje / protjerivanje Nijemaca iz Jugoslavije, ali isto tako nisu dopuštale povratak izbjeglih ili prognanih Nijemaca u Jugoslaviju.

Neprijeporna je činjenica da su najteže demografske gubitke pretrpjeli u poraću upravo Folksdojčeri. Demografi i viktimolozi velik gubitak Nijemaca objašnjavaju vojnim i civilnim žrtvama u ratu, zatim poslijeratnim stradanjima u zatočeništvu i na prisilnom radu u Jugoslaviji te masovnom emigracijom, nešto za vrijeme, a najviše pri kraju i nakon završetka Drugoga svjetskog rata. Demografi i povjesničari izvode zaključak o demografskom gubitku Nijemaca u Jugoslaviji, dakle, ukupnom broju iseljenih, umrlih i nerođenih, većem od 460.000 ljudi, što je s obzirom na populaciju bez presedana i u širim balkanskim okvirima (Schieder i sur., 1961., 130E-132E; Žerjavić, 1989., 61-68; Geiger, 1991., 329; Geiger, 1997., 32-33).

Prvi je poslijeratni popis u novoj jugoslavenskoj državi zabilježio samo nešto više od 55.000 pripadnika njemačke nacionalne manjine (Austrijanci su na popisu 1948. uključeni u rubriku "Ostali"). U Hrvatskoj se na prvom poslijeratnom popisu 1948. kao Nijemci deklariraju 10.144 stanovnika, što u dovoljnoj mjeri objašnjava njihov nagli

nestanak s demografske karte naših krajeva (Sundhaussen, 1995., 347; Geiger, 2002., 13). Već u vrijeme prvoga poslijeratnog popisa, zbog duhovnog ozračja koje je agresivno promicala nova vlast, stanoviti se broj Nijemaca “denacionalizirao” u Hrvate, Mađare i druge. Procjene su da je oko 2000 Nijemaca (iz Vojvodine) na popisu stanovništva iz 1948. “pohrvaćeno” (Kočović, 1990., 65; Geiger, 1991., 330; Geiger, 1997., 33), odnosno da se u Hrvate “asimiliralo” 1948. godine i oko 3000 Nijemaca iz Hrvatske i još oko 2000 Nijemaca iz Bosne i Hercegovine (Žerjavić, 1989., 62-63; Geiger, 1997., 32). Djelomični razlozi neslaganja južnoslavenskih i njemačkih (folksdojčerskih) povjesničara mogu biti u činjenici koju posebno ističu demografi. Naime, što je bilo manje očitovanja Nijemaca za druge narodnosti, to je bilo više žrtava, i obratno. Pogreška može biti veća i u pogledu broja Nijemaca koji su se iselili.

Popis stanovništva 1953. godine bilježi povećanje broja iskazanih Nijemaca u Hrvatskoj (Nijemaca 11.248, Austrijanaca 749) i Jugoslaviji (60.536 Nijemaca i 1459 Austrijanaca) (Gelo i sur., 1998., I, 1; Geiger, 1991., 330; Geiger, 2002., 13). Naime, mnogi koji su se na prvom poslijeratnom popisu, zbog stvarnoga straha, nacionalno očitovali drukčije, a ne kao Nijemci, ponovno se iskazuju kao Nijemci. Razlog tomu nije samo popuštanje protunjemačkoga raspoloženja i stavova vlasti nego vjerojatno i otvorena mogućnost da osobe njemačkog imena i nacionalnog opredjeljenja mogu napustiti zemlju, odnosno dobiti ulazak u Austriju, Njemačku ili u neku drugu zapadnoeuropsku ili prekomorsku zemlju. Tom se mogućnošću služe tada i mnoge stvarno pohrvaćene osobe njemačkoga prezimena.

U početku je iseljavanje Nijemaca iz Jugoslavije i Hrvatske bilo moguće samo preko popisa Crvenoga križa u sklopu programa spajanja obitelji, a od 1952. odobravalo se i pojedinačno iseljavanje. Usprkos složenom i skupom postupku, većina preostalih Nijemaca napustila je zemlju. Prezidijum Narodne skupštine Federativne Narodne Republike Jugoslavije donio je 1951. ukaz o ukidanju ratnog stanja sa Saveznom Republikom Austrijom i ukaz o ukidanju ratnog stanja s Njemačkom. Zatim je 1952. bio prihvaćen dogovor između njemačke i jugoslavenske vlade da se preostali Folksdojčeri mogu iseliti u Njemačku. Nakon što je (1953., odnosno 1954.) potpisan i sporazum između austrijske i jugoslavenske vlade o otpustu Folksdojčera iz jugoslavenskoga državljanstva i mogućnosti stjecanja austrijskog, od 1955. način iseljavanja njemačke manjine iz Jugoslavije znatno je pojednostavnjen (Geiger, 2002., 14). Mnogi govore o kontinuiranom iseljavanju Nijemaca iz Jugoslavije i Hrvatske i podižu granicu iseljavanja Nijema-

ca i na osamdesete i devedesete godine 20. stoljeća, sve do naših dana.

Po opsegu i dalekosežnosti posljedica, egzodus južnoslavenskih i hrvatskih Nijemaca premašuje sve što se u novijoj povijesti zbivalo na tim prostorima, posebno u pogledu stvaranja nove etničke slike, napose Banata, Bačke, Baranje, Srijema i Slavonije (Šterc, 1991., 142-143; Stiperski, 1993., 143-148; Živić, 1995., 22-23; Crkvenčić, 2000., 35-37). Kolonisti nisu promijenili samo etničku sliku područja u koja su došli nego su donijeli i svoju kulturu i običaje. Za stvarnost je važna i spoznaja da je bivša Jugoslavija, a i Hrvatska, izgubila protjerivanjem i nestankom Nijemaca, ne samo u materijalnom smislu.

U prvim poslijeratnim godinama na južnoslavenskim prostorima etnik Nijemac, Švabo, Podunavski Nijemac (Švabo), Folksdojčer i slično, kako je potomke njemačkih kolonista nazivao domaći slavenski živalj, s obzirom na duhovno ozračje i izrazite protunjemačke stavove, dobiva krajnje negativno značenje. Oni Nijemci koji su ostali u zavičaju, u pravilu, nastojali su ne isticati svoje nijemstvo.

Svaka narodna zajednica ima u sebi trajne duhovne, socijalne i ljudske vrijednosti, kao i neprocjenjiv dar kolektivne individualnosti i posebnosti. Stoga se svaka narodna skupina upinje održati svoju egzistenciju i nastoji ostvariti svoje kulturne, gospodarske i političke mogućnosti. Za Nijemce i Austrijance postojale su samo dvije mogućnosti: iseliti se što prije ili se asimilirati. Većina je izabrala prvo rješenje i svaki idući popis stanovništva u Jugoslaviji bilježio je njihov brojčani pad. Iseljavanje, asimilacija, ali i neki drugi razlozi, pridonijeli su tome da su popisi stanovništva bilježili u Jugoslaviji, i Hrvatskoj, od sredine 20. stoljeća tek nekoliko tisuća Nijemaca i nekoliko stotina Austrijanaca. U popisima stanovništva 1961., 1971., 1981. i 1991. broj Nijemaca u postocima ne prelazi u Hrvatskoj 0,1%, a Austrijanaca 0,0% (Sundhaussen, 1995., 347; Gelo i sur., 1998., I, 1; Geiger, 1991., 330; Geiger, 2002., 13-16). Prema popisu stanovništva Republike Hrvatske iz 2001., taj je omjer ostao nepromijenjen.

U Hrvatskoj je znatan broj stanovnika njemačkoga podrijetla, o čemu uglavnom najbolje svjedoče prezimena (ne zaboravimo, prezime je selilački spomenik!) koja su se potpuno utopila u većinskom hrvatskom narodu. Nakon svega što se je u novijoj povijesti dogodilo, danas u Hrvatskoj živi tek nekoliko tisuća Nijemaca i Austrijanaca (uključujući i skrivene Nijemce). Danas u Hrvatskoj ne možemo više naći ni jedno njemačko selo, zaselak ili pak kompaktniju skupinu na nekom području. Malobrojni Nijemci koji i danas žive u Hrvatskoj raspoređeni su vrlo

raspršeno, uglavnom po gradovima, s naglaskom na ranija njemačka središta i naselja (sjeveroistočna Hrvatska: Slavonija, Baranja, Srijem).

## LITERATURA

- Beer, J. i sur. (prir.) (1991.), *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band I, Ortsberichte über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948, Donaueschinger Kulturstiftung, München / Sindelfingen.
- Biber, D. (1966.), *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941*, Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Buczynski, A. (1994.), *Kolonizacija njemačkih obrtnika i trgovaca u vojne komunitete hrvatske krajine*, u: G. Beus Richembergh (prir.), *Nijemci u Hrvatskoj jučer i danas*. Zbornik (25-42), Njemačka narodnosna zajednica / Volksdeutsche Gemeinschaft, Zagreb.
- Crkvenčić, I. (2000.), *Iseljavanje Talijana i Nijemaca iz Hrvatske tijekom i neposredno poslije Drugog svjetskog rata*, Društvena istraživanja, 9 (45): 19-39, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb.
- Eberl, I. i sur. (1987.), *Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung in Südo-steuropa*. Ausstellungskatalog, Innenministerium Baden-Württemberg, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen.
- Geiger, V. (1991.), *Nijemci u Hrvatskoj*, Migracijske teme, 7 (3-4): 319-334, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb.
- Geiger, V. (1997.), *Nestanak Folksdojčera*, Nova Stvarnost, Zagreb.
- Geiger, V. (2000.), *Njemačka manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji (1918.-1941.)*, u: H.-Georg Fleck, I. Graovac (prir.), *Dijalog povjesničara - istoričara*, 2 (429-445), Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb.
- Geiger, V. (2002.), *Folksdojčeri. Pod teretom kolektivne krivnje*, Njemačka narodnosna zajednica Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj / Volksdeutsche Gemeinschaft Landsmannschaft der Donauschwaben in Kroatien, Osijek.
- Geiger, V. (2003.), *Heimkehr. Povratak slavonskih Nijemaca nakon Drugoga svjetskog rata iz izbjeglištva / prognaništva u zavičaj i njihova sudbina*, *Scrinia Slavonica*, 3: 521-547, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest, Slavonški Brod.
- Gelo, J. i sur. (prir.) (1998.), *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880 - 1991 po naseljima*, knj. 1., Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb.
- Jankulov, B. (1961.), *Kolonizacija Vojvodine u XVIII i XIX veku*, Matica srpska, Novi Sad.
- Kamberović, H. (2000.), *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj.
- Kanižaj, K. (1994.), *Njemačka kolonija na Gradecu u drugoj polovici 14. stoljeća i prvoj polovici 15. stoljeća*, u: G. Beus Richembergh (prir.), *Nijemci u Hrvatskoj jučer i danas*. Zbornik (53-62), Njemačka narodnosna zajednica / Volksdeutsche Gemeinschaft, Zagreb.
- Karbić, M. (2001.), *Nijemci u Varaždinu tijekom srednjega vijeka*. u: R. Trišler, N. Mak (prir.), *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice / VDG Jahrbuch 2001* (11-17), Njemačka narodnosna zajednica Ze-



- maljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj / Volksdeutsche Gemeinschaft Landsmannschaft der Donauschwaben in Kroatien, Osijek.
- Kočović, B. (1990.), *Žrtve drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, Svjetlost, Sarajevo.
- Krnić, Z. (1966.), O iseljavanju pripadnika Njemačke narodne skupine (Volksdeutschera) iz NDH za vrijeme II svjetskog rata, *Zbornik*, 4 (4): 73-88, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod.
- Lakatoš, J. (1914.), *Narodna statistika*, Vlastita naklada, Zagreb.
- Lukač Dušan (1987.), *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, III, 1941-1945, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd.
- Mažuran, I. (1965.), *Najstariji zapisnik općine Osijek-Tvrđa (1705-1746)*. Uvod u historiju Osijeka XVIII st., Historijski arhiv u Osijeku, Osijek.
- Miletić A. (1975.), Preseljenje i evakuacija Folksdojčera iz Srijema i Slavonije 1942-1944. godine, *Zbornik*, 12 (12): 15-22, Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonski Brod.
- Milošević, S. D. (1981.), *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945. godine*, Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, Beograd.
- Mirnić, J. (1974.), *Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu*, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad.
- Nečak, D. (1996.), "O problemu "razseljenih oseb" (D.Ps.) in jugoslovan-skih "Volksdeutscherjev" v Austriji ter o britanski ideji njihove zamenjave s koroškimi Slovenci (1945 - 1947)", *Zgodovinski časopis*, 50 (4): 561-571, Glasilo Zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana.
- Obad, V. (1989.), *Slavonska književnost na njemačkom jeziku*, Izdavački centar Revija, Osijek.
- Oberkersch, V. (1989.), *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*, Donauschwäbische Kulturstiftung, Stuttgart.
- Rasimus, H. (1989.), *Als Fremde in Vaterland. Der Schwäbisch-Deutschen Kulturbund und die ehemalige deutsche Volksgruppe in Jugoslawien im Spiegl der Presse*, Donauschwäbische Kulturstiftung, München, 1989.
- Scherer, A., Straka, M. (1999.), *Kratka povijest podunavskih Nijemaca / Abriss zur Geschichte der Donauschwaben*, Pan liber Osijek - Zagreb - Split, Leopold Stocker Verlag Graz - Stuttgart.
- Schieder, Th. i sur. (ur.) (1961.), *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, Band V, *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte, Düsseldorf.
- Schrecheis, H. (1983.), *Donauschwaben in Kroatien. Historisch-demographische Untersuchung*, Haus der Donauschwaben Donauschwäbisches Kulturzentrum, Salzburg.
- Senz, J. V. (1993.), *Geschichte der Donauschwaben. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Amalthea Verlag, Wien, München.
- Stiperski, Z. (1993.), *Kretanje Nijemaca u istočnoj Hrvatskoj, Bačkoj i Srijemu*, u: A. Sekulić (ur.), *Slavonija, Srijem, Baranja i Bačka*. Zbornik (134-143), Matica hrvatska, Zagreb.
- Sundhaussen, H. (1995.), *Die Deutschen in Kroatien-Slawonien und Jugoslawien*, u: G. Schödl (ur.), *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Land an der Donau (291-348)*, Siedler Verlag, Berlin.

- Šterc, S. (1991.), Promjena nacionalnog sastava istočne Slavonije i zapadnog Srijema i Bačke, Kolo, 1 (5-6): 129-158, Matica hrvatska, Zagreb.
- Wildmann, G. i sur. (1998.), Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944-1948. Die Station eines Völkermords, Donauschwäbische Kulturstiftung, München.
- Wildmann, G. i sur. (2003.), Genocide of the Ethnic Germans in Yugoslavia 1944 - 1948, Donauschwäbische Kulturstiftung, München.
- Žerjavić, V. (1989.), Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu, Jugoslavensko viktimološko društvo, Zagreb.
- Živić, D. (1995.), Temeljne značajke razvoja narodnosne strukture Istočne Hrvatske, Geografski horizont, 41 (1): 16-29, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb.